

ДИДАКТИЧНІ ЗАСАДИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТУРИСТИЧНОЇ КРАЄЗНАВЧОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МАЙБУТНІХ ГЕОГРАФІВ

A Розкривається організація туристичної краєзнавчої діяльності майбутніх географів, яка є цілісною, інтегративною, мобільною, складною системою, що відповідає сучасним освітнім і суспільним вимогам, запитам ринку праці, індивідуальним освітнім потребам студентів, дієвість якої забезпечено методологічною основою: на філософському рівні – принципи філософії щодо розвитку особистості, усвідомлення цінності досягнення професійних результатів; на загальнонауковому – концептуальні основи підготовки майбутніх географів до організації туристичної краєзнавчої діяльності в умовах інформаційного і глобалізаційного світу; висвітлено сутність інформаційно-картографічного забезпечення туристсько-краєзнавчої діяльності в межах адміністративного району та його особливості. Доведено необхідність розроблення туристсько-краєзнавчого довідника такої структури: вступ, загальне знайомство з територією, комплексна посторінкова туристсько-краєзнавча карта, туристсько-краєзнавчі маршрути, плани найбільших населених пунктів, перелік населених пунктів району. Проведено апробацію на прикладі Балаклійського району Харківської області; висвітлено основні наукові положення розробленої на кафедрі фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Програма регіонального картографування природних та історико-культурних територій, об'єктів і комплексів регіону присвячена актуальним проблемам розвитку нового напрямку тематичного картографування. В її межах визначено основні теоретичні питання: інформаційну базу, математичну основу, структуру та зміст оригінальних експериментальних карт та атласів природної та історико-культурної спадщини; висвітлено підхід до структури та змісту спортивно-туристичної практики, який є доречним і доцільним з метою покращення рівня опанування необхідних умінь, знань, навичок, розширення кругозору та отримання студентами ще на 1 курсі можливості перевірити свої здібності щодо керування групою в нестандартних і надзвичайних ситуаціях.

Ключові слова: дидактичні засади; туристсько-краєзнавча діяльність; майбутні географи; картографування; довідник туриста та краєзнавця; програма картографування; природна спадщина; історико-культурна спадщина; тематичне картографування

S *Prasul Yuliia. Didactic fundamentals of organization of tourist local history activity of future geographers.*

The organization of tourist local lore activities of future geographers is a holistic, integrative, mobile, complex system that meets modern educational and social requirements, labor market demands, individual educational needs of students, which effectiveness is provided by the methodological basis: at the philosophical level – principles of philosophy awareness of the value of achieving professional results; on general scientific – conceptual bases of future geographers training for the organization of tourist local lore activity in the conditions of the information and globalization world; the essence of information and cartographic support of tourist and local lore activity within the administrative district and its features are covered. The necessity of developing a tourist and local lore guide of the following structure is proved: introduction, general acquaintance with the territory, complex page-by-page tourist and local lore map, tourist and local lore routes, plans of the largest settlements, list of settlements of the district. Approbation was carried out on the example of Balakliia district of Kharkiv region. The main scientific provisions of the Program of regional mapping of natural and historical-cultural territories, objects and complexes of the region developed at the Department of Physical Geography and Cartography of V. N. Karazin Kharkiv National University are devoted to the current problems of development of a new direction of thematic mapping. Within its limits the basic theoretical questions are defined: information base, mathematical basis, structure and content of original experimental maps and atlases of natural and historical and cultural heritage; The approach to the structure and content of sports and tourism practice is appropriate to improve the level of mastery of the necessary skills, knowledge, broadening horizons and students in the 1st year to test their ability to manage the group in non-standard and emergencies.

Key words: didactic principles; tourist and local lore activities; future geographers; mapping; guide for tourists and local historians; mapping program; natural heritage; historical and cultural heritage; thematic mapping

Прасул Юлія Іванівна, кандидатка географічних наук, доцентка, в. о. завідувачки кафедри фізичної географії та картографії, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, Україна

Prasul Yuliia, Candidate of Geographical Sciences, Associate Professor, in. at. the head Department of Physical Geography and Cartography, V. N. Karazin Kharkiv National University, Ukraine

E-mail: y.prasul@karazin.ua

Актуальність проблеми. Актуальність підготовки майбутніх географів до організації туристичної краєзнавчої діяльності пов'язана з викликами сьогодення, коли все більша частина населення віддає перевагу місцевому відпочинку. У сучасних умовах життя країни регіональний туризм і краєзнавство вважаються пріоритетними напрямками розвитку освітньо-культурної сфери, на розвиток і

становлення яких значно впливають особливості і характерні риси спеціальної підготовки фахівців. Нині це – стратегічний ресурс будь-якого регіону і важлива передумова для визначення стану різних сфер соціально-економічного життя області, в тому числі і туристсько-краєзнавчої. Крім того, вихід на міжнародний туристичний ринок починається саме тут із розвитку краєзнавчого туризму, з досліджень

туристичного краєзнавства, з підготовки географів до організації туристичної краєзнавчої діяльності.

Необхідною умовою динамічного розвитку національного і регіонального туризму є ресурсна база, важливим складником якої виступають пам'ятки історії, археології, монументального мистецтва, архітектури, садово-паркового мистецтва, ландшафтів, які становлять національне надбання. Ці об'єкти виступають історико-культурною та природною спадщиною – фундаментом, на якому стоїть культура нації. В умовах трансформації економічних, політичних, соціальних пріоритетів в усьому світі питання пізнання природних та історико-культурних територій, об'єктів і комплексів набувають усе більшої ваги і значення. У цих умовах для України актуальною проблемою є інформаційно-картографічне забезпечення оперативною й достовірною інформацією щодо пізнання та збереження природних та історико-культурних об'єктів як на загальнодержавному, так і на регіональному та районному рівнях. Одним із перших етапів цього має бути розроблення програми регіонального картографування даного напрямку. На кафедрі фізичної географії та картографії Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна за підтримки Фонду фундаментальних, прикладних та пошукових науково-дослідних робіт розроблено основні положення такої Програми.

Тривала історія розвитку туристичної краєзнавчої діяльності сприяла накопиченню значної кількості різноманітної тематичної інформації, про те й досі не розроблена єдина система підготовки географів для діяльності у цій сфері.

Туризм як феномен ХХІ століття глибоко запав у зміст підготовки фахівців різних спеціальностей. Студенти одних спеціальностей (як-то «Економіка», «Право» тощо) обирають туристично спрямовані дисципліни з циклу дисциплін вільного вибору. Для студентів інших спеціальностей (як-то «Туризм», «Міжнародні відносини» тощо) вони рекомендовані як обов'язкове вивчення. Саме для другої групи відносимо й підготовку географів. Із метою формування комплексного світогляду географів їхня підготовка до туристичної краєзнавчої діяльності є обов'язковою.

Розвиток сучасної освіти вимагає нових підходів до формування портрету успішного випускника закладу вищої освіти. При цьому передбачається не укладання цифр і слів у голову студента, а підготовка його до якісної практичної діяльності. Одним із аспектів діяльності географів є туристична краєзнавча робота, яка зорієнтована на практичне пізнання певної місцевості.

Організація туристичної краєзнавчої діяльності майбутніх географів є цілісною, інтегративною, мобільною, складною системою, що відповідає сучасним освітнім і суспільним вимогам, запитам ринку праці, індивідуальним освітнім потребам студентів, дієвість якої забезпечено методологічною основою: на філософському рівні – принципи філософії щодо розвитку особистості, усвідомлення

цінності досягнення професійних результатів; на загальнонауковому – концептуальні основи підготовки майбутніх географів до організації туристичної краєзнавчої діяльності в умовах інформаційного і глобалізаційного світу [2].

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Туристсько-краєзнавча діяльність поєднує в собі різноманітні за змістом і цілями види краєзнавства і туризму, яким і присвячена переважна більшість публікацій, серед яких публікації В. С. Серебряна, В. Л. Петранівського, М. Й. Рутинського, Т. Г. Сокол, Є. В. Пайкової, Л. Я. Чеховської, Р. Р. Сіренка та інших науковців.

Безпосередньо проблема інформаційного забезпечення розвитку краєзнавства та картографічного забезпечення туристської діяльності в наукових публікаціях теж піднімається досить давно, але результати не настільки повні та ефективні. У наукових публікаціях В. І. Остроуха, В. П. Скваронського [4], О. С. Журавель [1], Ю. І. Прасул [8] та інших дослідників-краєзнавців і картографів доведена необхідність і доцільність створення картографічних посібників із краєзнавства, запропоновані підходи до створення регіональних краєзнавчих карт та їхніх серій. Ще й досі залишаються невирішеними питання видового різноманіття, структури, тематики, глибини та охопленості змісту даних творів. Тривала історія розвитку краєзнавчо-туристської діяльності сприяла накопиченню значної кількості різноманітної тематичної інформації, проте й досі не розроблена єдина система інформаційного забезпечення цієї сфери, яка б поєднувала інформацію про туристсько-краєзнавчі ресурси, їхній стан, характер використання і робила б це на системній основі.

Тривала історія розвитку туризму та картографування викликали велике різноманіття матеріалів, але й вони є розрізненими і не відповідають принципам системності, єдності та наслідування. Певну теоретичну базу та окремі питання картографування спадщина набула в географічній науці, насамперед у роботах російських та українських учених Ю. О. Веденіна, А. І. Ельчанінова, О. О. Лютого, К. А. Поливач, Л. Г. Руденка, В. В. Свешникова, І. М. Яковенко.

Наукові пошуки і картографічне моделювання об'єктів природної та історико-культурної спадщини до цього часу взагалі були зосереджені на створенні карт окремих її елементів, переважно вміщених в атласах. Досвід комплексного, у тому числі географічного вивчення, інвентаризації й картографування культурної та природної спадщини у світі порівняно невеликий. Спеціалізовані тематичні атласи та карти спадщини, поки що, нечасте явище в картографічній практиці більшості країн [3].

В Україні та її регіонах нині гостро стоїть проблема регіонального картографування об'єктів спадщини (розроблена концепція атласу «Україна. Культурна та природна спадщина», підрозділ «Культурна й природна спадщина» Національного атласу України, але практичне застосування цих теоретичних наробок для регіонів України не існує) [5].

В Указі Президента України «Про основні напрями розвитку туризму в Україні до 2010 року» (№ 973/99 від 10.08.1999), постанові Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної програми розвитку туризму на 2002-10 рр.» (№ 583 від 29.04.2002) відзначаються такі проблеми розвитку туризму, як недосконалість бази даних стосовно об'єктів туристичної сфери і створення державної туристичної геоінформаційної системи. Тобто однією із задач поставлено поліпшення інформаційного забезпечення розвитку туризму. Усе це безпосередньо стосується і туризму в сільській місцевості.

Серед перспектив подальших досліджень можна назвати визначення напрямів, вимог та особливостей створення картографічних творів спадщини, які повинні складати цілісну систему, розширення тематики туристичних картографічних творів шляхом поглиблення їхнього змісту за рахунок відображення історико-культурної спадщини та створення спеціальних карт і планів історичних місць, музеїв-заповідників, природних та історико-культурних об'єктів тощо. Підхід до структури та змісту спортивно-туристичної практики є доречним і доцільним з метою покращення рівня опанування необхідних умінь, знань, навичок, розширення кругозору та отримання студентами ще й на 1 курсі можливості перевірити свої здібності щодо керування групою в нестандартних і надзвичайних ситуаціях.

Мета статті полягає в обґрунтуванні дидактичних засад організації туристичної краєзнавчої діяльності майбутніх географів.

Викладення основного матеріалу. Дидактичними умовами організації туристичної краєзнавчої діяльності майбутніх географів є інформаційно-картографічне забезпечення туристсько-краєзнавчої діяльності, програма регіонального картографування природної та історико-культурної спадщини, спортивно-туристична практика як складник освітнього процесу.

Першою дидактичною умовою визначено інформаційно-картографічне забезпечення туристсько-краєзнавчої діяльності – це сукупність даних картографічного моделювання геопростору з детальним систематизованим поданням інформації, сформованої на системній основі, яка включає відомості про різноманітні складники туристсько-рекреаційного потенціалу та краєзнавчі особливості певної території, та має здійснювати функції одержання, перероблення, поширення та зберігання інформації у сфері туристсько-краєзнавчої діяльності й бути корисною безпосередньо туристам і краєзнавцям, сектору управління розвитком туризму та краєзнавства, організаторам і робникам туристсько-краєзнавчих продуктів, краєзнавцям і дослідникам території, освітянам.

Серед усього різноманіття інформаційних туристичних продуктів можна виділити три групи: некартографічні продукти – краєзнавча література, фотоальбоми та інші твори з описом та фотознімками туристичних об'єктів;

картографічні продукти туристичної тематики і вербально-графічні продукти – путівники, довідники та інші твори, що складаються з описової та картографічної частин. Останні користуються особливою популярністю: все частіше атласи максимально насичуються описовими фрагментами, а літературні джерела містять декілька карт-врізок.

Отже, перспективою подальшого інформаційного забезпечення туристсько-краєзнавчої діяльності є розроблення такого продукту, який включатиме не тільки інформаційний складник із цікавими фактами, подіями, описами об'єктів місцевості, а й картографічну, де на карті чи плані буде показано розташування об'єктів і територій туризму, рекреації, краєзнавства чи напрямку руху для подорожуючих, оформленого яскравими фотографіями, малюнками, з додаванням корисних коментарів про місцевість. Аналіз публікацій та інформаційних продуктів туристсько-краєзнавчої тематики привів до висновку, що подальші дослідження необхідно спрямувати саме в такому русі, використовуючи системну методологію для всебічного задоволення інформаційних потреб даної галузі й прийняття раціональних і коректних рішень з приводу проведення такої діяльності.

При розробленні інформаційно-картографічного забезпечення туристсько-краєзнавчої діяльності основні вимоги висуваються до вихідної інформації (точність, достовірність, відповідність інформації запиту та потребам користувача, адекватність, сучасність, поєднання повноти інформації й лаконічності, виразність, унікальність), принципів створення системи інформаційного забезпечення туризму (системно-комплексний підхід до відображення всіх складників елементів краєзнавчо-туристичного потенціалу; забезпечення внутрішньої єдності тощо) [7], принципів туристського картографування (точність, актуальність, нестандартність та оригінальність дизайну; використання символічних художніх значків; сучасні технології подання інформації користувачу тощо) [9].

Апробація розроблених положень нами здійснювалася на прикладі Балаклійського району – одного з найбільших за розмірами районів Харківської області, в якому закладений досить значний туристсько-рекреаційний потенціал, на даний час ще слабо використаний. Рівнинна хвиляста поверхня лісостепової зони, помірно континентальний клімат із м'якою зимою зі стійким сніговим покривом і доволі жарким літом, одна з найкрасивіших в Україні річка Сіверський Дінець, інші річки, озера, водосховище, мальовничість ландшафтів, лісові соснові й широколистяно-соснові, кленово-липово-дубові масиви, стратиграфічні пам'ятки палеогену, відслонення нижньокрейдяних та юрських відкладів, крейдяні гори, регіональний ландшафтний парк «Ізюмська лука», ландшафтні, ботанічні, загальнозоологічний, загальногеологічний заказники місцевого значення, пам'ятка природи «Юннатівська» із природно-краєзнавчим музеєм – усе це сприяє розвитку туристсько-краєзнавчої діяльності, подоланню несклад-

них маршрутів по району без спеціальної підготовки на будь-яких засобах пересування. Балаклійський район має доволі багату історію, підтверджену пам'ятками археології, історії та монументального мистецтва. Більшою мірою це рухомі пам'ятки – археологічні знахідки, частково документальні історичні пам'ятки, представлені в експозиціях краєзнавчого музею м. Балаклія. Так, найцікавішими вважаються Петрівська фортеця Української лінії 1731 р. (земляний вал XVIII ст.), пам'ятка архітектури XIX ст. (Балаклія, приміщення краєзнавчого музею), Богородицька церква в с. Андріївка. Із Балаклійським районом пов'язані життя та діяльність багатьох видатних осіб: письменника Г. Данилевського, літературознавця і перекладача В. П'янова, братів Аверіних – Віктора (вченого-біолога) і Всеволода

(художника-графіка), географа і геолога зі світовим іменем Я. Едельштейна, співачки О. Петрусенко, видатного полководця Г. Жукова [10].

У рамках дослідження Балаклійського району проведена оцінка туристсько-краєзнавчих ресурсів окремо за такими блоками: природні (мікрокліматичні, водні, орографічні, ландшафтні, екологічні), історико-культурні (археологічні, архітектурні, монументального мистецтва, біосоціальні, події) та соціально-економічні (розміщення, харчування, транспорт, сервіс) у межах міської, селищних і сільських рад. На основі поблочної оцінки обраховано сумарний бал привабливості й перспективності туристсько-краєзнавчої діяльності, за яким виділено три категорії територій: найпривабливіші, привабливі, умовно привабливі (рис. 1):

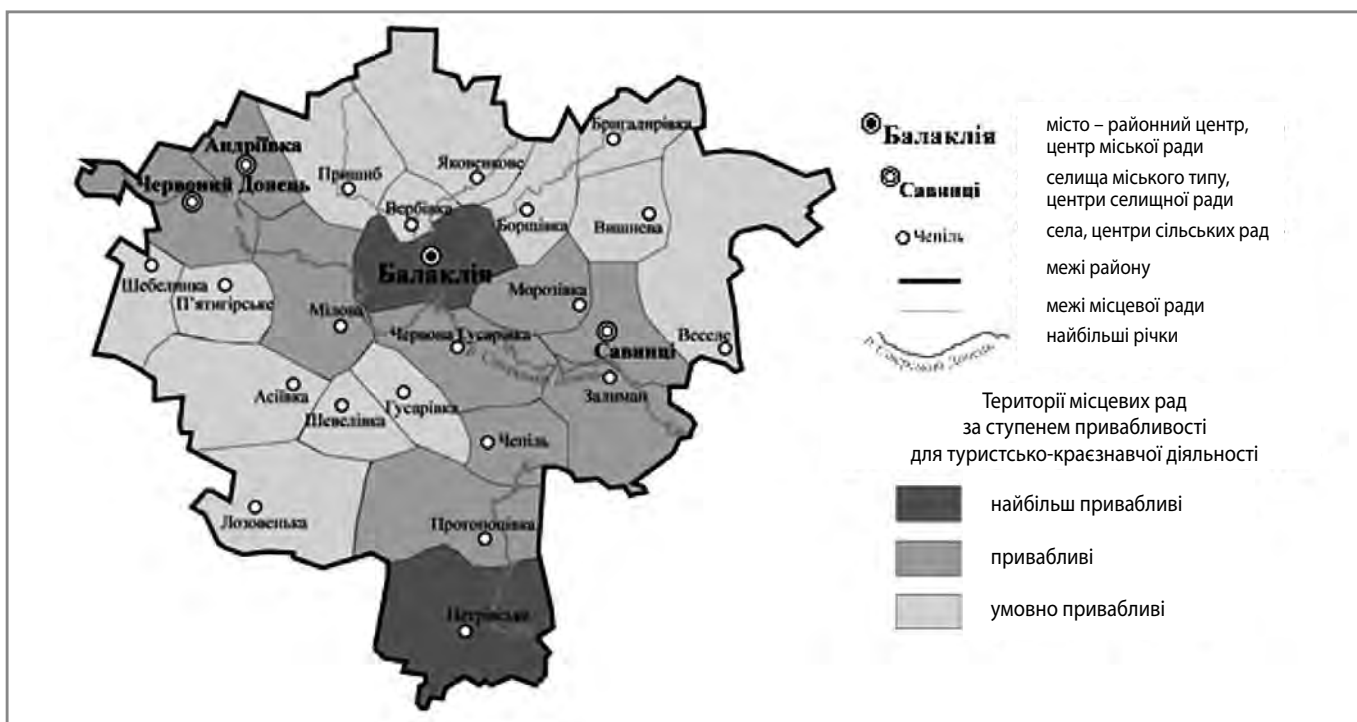

Рис. 1. Привабливість території Балаклійського району для туристсько-краєзнавчої діяльності

Так, для організації природничих маршрутів, організації «культурних виходів на природу», походів вихідного дня найцікавішими є місцевості Петрівської, Червоногусарівської, Міловської сільських, Балаклійської міської та Червоно-Донецької селищної рад, а для проведення пізнавальних екскурсій, прокладання тематичних маршрутів цікавими є території Балаклійської міської та Петрівської сільської рад. У цілому лідерами є території Балаклійської міської, Петрівської, Міловської, Червоногусарівської сільських і Червоно-Донецької й Савинської селищних рад [12].

Для забезпечення туристсько-краєзнавчої діяльності в адміністративному районі, на наш погляд, доцільно розробляти інформаційно-картографічний довідник-брошуру формату А5 (для зручності у використанні), який наочно і зрозуміло подасть цікаву з краєзнавчо-туристичної точки зору інформацію.

Структурно туристсько-краєзнавчий довідник Балаклійського району Харківської області [6] складається із тринадцяти розворотів, заповнених різноманітною картографічною і текстовою краєзнавчою інформацією про район та його населені пункти, зібраною в районній бібліотеці, краєзнавчому музеї, державних наукових бібліотеках та при польових краєзнавчих дослідженнях. Обкладинка оформлена фотографіями панорам і об'єктів районного центру та його околиць, відомих кожному балаклійцю.

На першому розвороті довідника зображено герб, прапор із коментарями і гімн Балаклійського району, карту Харківської області в масштабі 1:2 000 000 з виділеною територією району та його загальногеографічною характеристикою.

Далі розміщена комплексна туристсько-краєзнавча карта масштабу 1:500 000, де відображені основні краєзнавчі об'єкти як матеріального характеру, так і місця, пов'язані

з подіями чи життям відомих людей, об'єкти природно-заповідного фонду, дати заснування населених пунктів або першої письмової згадки про них, об'єкти інфраструктури, що забезпечують розвиток туристсько-краєзнавчої діяльності в районі, а також районування території за ступенем привабливості. Поряд наводиться краєзнавча інформація про історію району, розповідається про його нинішнє життя. На наступних чотирьох розворотах довідника у масштабі 1:200 000 детально розглянуті туристсько-краєзнавчі ресурси (рис. 2):

Рис. 2. Частина розвороту туристсько-краєзнавчого довідника (зменшено)

Для використання такого масштабу територію доцільно було поділити на чотири частини. На кожній карті певної частини району відмічені всі зареєстровані туристсько-краєзнавчі об'єкти Балаклійського району. Картографічне зображення для наочності супроводжується фотографіями окремих об'єктів. На кожному розвороті також дається текстова інформація-коментар стосовно наявних туристсько-краєзнавчих об'єктів або наводяться певні історичні відомості про події, що колись відбувалися на цій території. Після детального відображення туристсько-краєзнавчих об'єктів Балаклійського району далі в довіднику запропоновані авторські краєзнавчі маршрути. Ця карта (масштаб 1:500 000) також супроводжується текстовими коментарями, фото-вставками об'єктів, місцевостей, які відвідуються на тому чи іншому маршруті, а

також наводяться графіки вертикального розрізу рельєфу по лінії маршруту для того, щоб подорожуючі могли мати уявлення про складність шляху.

На наступних сторінках туристсько-краєзнавчого довідника Балаклійського району представлені плани найбільших його населених пунктів, а саме міста Балаклія (карта масштабу 1:40 000 із врізкою плану центральної частини міста у масштабі 1:20 000, зображена на повному розвороті довідника) та трьох селищ міського типу (плани в масштабі 1:20 000) – Андріївка, Савинці, Червоний Донець. На планах вказані цікаві об'єкти, їхні фото, показані космічні знімки цієї місцевості, запропоновані орієнтовні маршрути краєзнавчих пішохідних екскурсій. Поряд із планами – інформація про історію поселень [14].

На останніх розворотах у текстовому вигляді подається коротка інформація про всі існуючі на території Балаклійського району населені пункти. Їхній список складений за принципом поділу за радами, що наводяться в алфавітному порядку.

Запропонований туристсько-краєзнавчий довідник може змінити існуючі стереотипи про пізнавальні можливості окремих сільських поселень і району в цілому, стати в нагоді краєзнавцям, туристам, екскурсантам для розроблення та використання під час маршрутів, освітянам при вивченні як географії, так і історії краю, у позашкільних закладах, наприклад, у краєзнавчих і туристських гуртках. Крім того, яскравий, насичений наочною інформацією, довідник спонукає молодь самим зайнятися краєзнавчою діяльністю, щоб побачити на власні очі цікаві куточки рідного району.

Другою дидактичною умовою є програма регіонального картографування природної та історико-культурної спадщини.

Програма регіонального картографування природної та історико-культурної спадщини спрямована на вдосконалення системи задоволення потреб організацій, установ і підприємств, які займаються дослідженням пам'яток природної та історико-культурної спадщини, розробленням і впровадженням напрямів їхнього використання в практичній діяльності, а також тематичним картографуванням у геопросторовій інформації локального, районного та обласного рівнів. При цьому потрібно звернути увагу на розвиток і впровадження геопросторових даних, широке використання геоінформаційних систем як основного засобу забезпечення доступу до інформації, що позитивно впливатиме на реалізацію Програми.

Програма регіонального картографування природної та історико-культурної спадщини передбачає:

- забезпечення необхідних умов для задоволення регіональних картографічних потреб;
- організацію регіональної геоінформаційної бази даних для накопичення тематичної інформації, інтеграції статистичної, картографічної, топографо-геодезичної, ілюстративної, текстової та інших видів інформації щодо

сучасного стану і перспектив використання природних та історико-культурних об'єктів і комплексів національного надбання;

- розроблення теоретичних основ картографування, а саме сутність, зміст, напрями, структуру, математичну основу, джерела інформації, зображувальні засоби, методику проєктування та створення картографічних творів засобами ГС, основні напрями їхнього використання;
- обґрунтування базового набору тематичних геопросторових даних регіону з використанням системного підходу;
- розроблення регіональних карт, серій карт та атласів природної та історико-культурної спадщини.

Отже, дана Програма, апробація якої представлена в статті на прикладі Атласу природної та історико-культурної спадщини Харківської області, має сприяти розвитку нового напрямку картографування.

Об'єктом картографування виступають пам'ятки культурної спадщини (археологічні, історичні, монументально-мистецтва, архітектури та містобудування, садово-паркового мистецтва, ландшафтні, науки і техніки); пам'ятки природної спадщини (природні заповідники, біосферні заповідники, національні природні парки, заказники, пам'ятки природи, регіональні ландшафтні парки, ботанічні сади, зоологічні парки, дендрологічні парки тощо); музеї, бібліотеки, архіви та інші об'єкти збереження рухомих і нерухомих культурних цінностей; структурні елементи історико-культурного каркасу країни та її адміністративно-територіальних одиниць (історичні поселення, історико-культурні заповідники, музеї-заповідники, релігійні центри, центри народного мистецтва, художніх ремесел і промислів тощо), що становлять національне надбання.

Тому процесу картографування і відповідно першим етапом реалізації Програми регіонального картографування має стати систематизація цих об'єктів за матеріалами управління архітектури та містобудування, управління культури та туризму, управління охорони навколишнього природного середовища, науково-методичного центру охорони культурної спадщини, Державного реєстру нерухомих пам'яток України, польових досліджень, які виступають картографічними джерелами.

Проведення такої роботи в Харківській області показало: а) інформаційну основу дослідження складають різноманітні типи інформації: статистичні, картографічні (топографічні та тематичні за наявності), літературні, ілюстративні; б) неузгодженість класифікацій об'єктів надбання за реєстрами Управління архітектури і містобудування та Управління культури і туризму Харківської облдержадміністрації; в) відсутність уніфікації об'єктів природного та історико-культурної спадщини.

У результаті досліджень прийшли до висновку, що регіональне картографування даного напрямку треба розпочинати зі створення тематичного атласу обласного рівня [13], до якого має входити три тематичні розділи і блок довідкової інформації. Структура та зміст розділів має визначатися класифікацією об'єктів природної та історико-культурної спадщини.

Перший розділ «Природна та історико-культурна спадщина» включає інформацію про об'єкти Харківської області та її місце в національному надбанні України, що відображається як на картах розділу (рис. 3), так і у текстових нарисах та ілюстраціях до них.

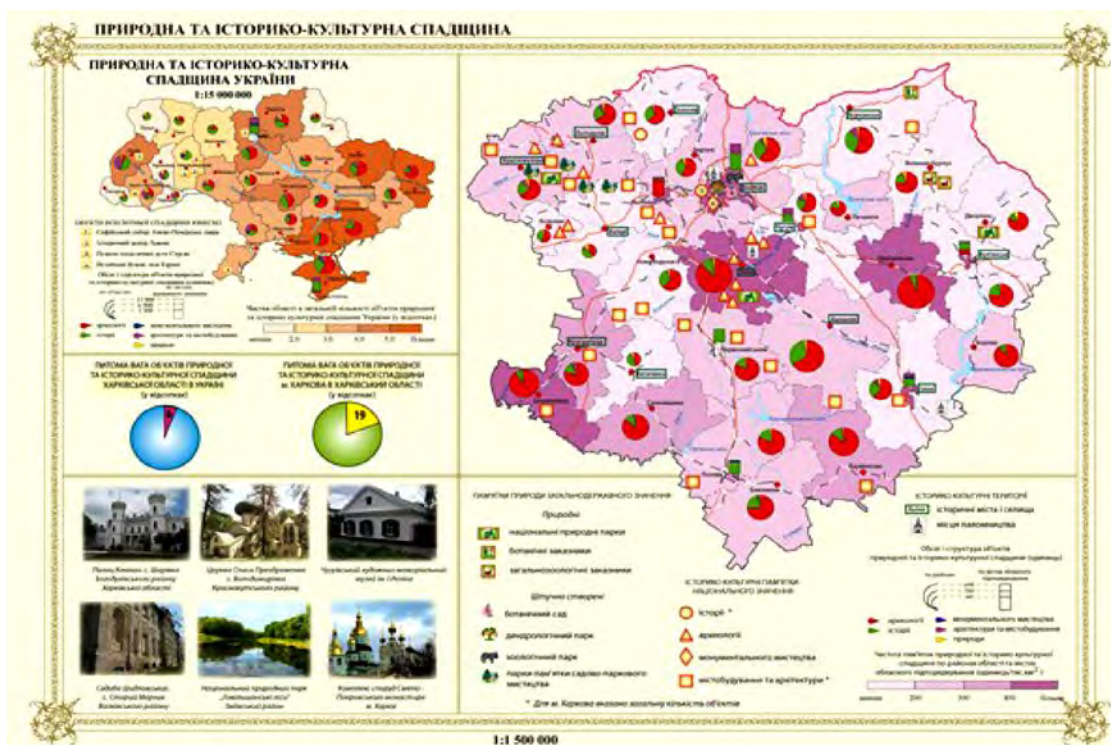

Рис. 3. Аркуш атласу (розділ 1), зменшено в 2,5 рази

У другому розділі наведено кадастр об'єктів Харківської області по районах, що стане у нагоді саме в електронній версії атласу та спеціалізованій ГІС, де шляхом посилань на кожен об'єкт буде дана інформація, доповнена таблицями, фотографіями та довідковими текстовими матеріалами.

Карти третього розділу відображають стан охорони, збереження та використання природної та історико-культурної спадщини області (рис. 4). У довідковому блоці вміщую-

ться терміни та поняття даної тематики, а також корисні посилання на літературні джерела, Internet-сайти, де можна знайти інформацію про природну та історико-культурну спадщину України та Харківської області.

Масштабний ряд обирався, виходячи із призначення картографічного твору, зручності використання й територіального рівня картографічного моделювання: 1:15 000 000 (Україна) – 1:1 500 000 (Харківська область) – 1:250 000 (адміністративний район області).

Рис. 4. Карта «Туристсько-рекреаційний потенціал» (розділ 3), зменшено в 2,5 рази

Загальногеографічна основа складає кордони та межі, населені пункти, шляхи сполучення та гідрографію. Тематичний зміст обумовлений спрямованістю атласу, а інформація про об'єкти картографування – карткою обліку та паспортом. В атласі використані традиційні способи відображення тематичного змісту (значків, лінійних знаків, ареалів, якісного і кількісного фону, локалізованих діаграм) із застосуванням векторного редактора Adobe Illustrator, геоінформаційних систем ArcView та MapInfo. Крім того, пропонується уніфікована система умовних позначень, де основна ознака кодується формою (○ – пам'ятки історії, Δ – пам'ятки археології), тематична приналежність – кольором (зелений фон обрано для об'єктів природної спадщини, а помаранчевий – для об'єктів культурної спадщини), внутрішньовидові відмінності кодується внутрішньою структурою (🌳 – заказники лісові; 🦋 – заказники ентомологічні), категорія охорони – зовнішньою структурою.

Карти атласу дають можливість не тільки вивчити просторову диференціацію об'єктів спадщини в умовах соціально-економічного розвитку регіону, вони також можуть стати зручним інструментом для прийняття рішень регіональним органам влади, помічниками в просвітницькій роботі.

Атлас дає змогу всебічно й комплексно вивчити спадщину Харківської області як об'єкта туристично-краєзнавчих досліджень.

Одним із етапів було розроблення та створення комплексної електронної бази даних про об'єкти природної та історико-культурної спадщини Харківської області, яка має низку переваг: можливість її оперативного поновлення, генерування нової інформації на основі синтезу наявних даних. Така база лягла в основу спеціалізованої ГІС за матеріалами розділу 2 запропонованого атласу.

Розміщення атласу в Інтернеті значно полегшить проведення як самостійних, так і організованих туристично-краєзнавчих досліджень. Користувачі зможуть швидко отримати наочну інформацію про спадщину Харківської області, спланувати екскурсії, дізнатися про природу, історію, господарство і культурне життя області. Інформація про об'єкти Харківської області буде доступна для туристів зі всього світу, що сприятиме розвитку міжнародного туризму та залучення іноземних туристів.

Третьою дидактичною умовою є спортивно-туристична практика як складник освітнього процесу.

Літня навчальна практика являє собою невід'ємну частину освітнього процесу при підготовці кадрів туристичної галузі. Однією з них є спортивно-туристична практика, яка проходить після 2 семестру протягом 21 днів.

Навчальна спортивно-туристична практика є логічним продовженням теоретичного курсу «Спортивний туризм» і має на меті застосування в польових умовах набутих теоретичних знань та отримання студентами уявлення про практичну організацію спортивних подорожей. Вона завершує загальне знайомство студентів із методикою організації та проведення спортивно-туристичних подорожей, закріплює й розширює знання, отримані на лекціях і практичних заняттях, дає уявлення про характер краєзнавчої роботи, що може проводитися під час туристичних походів. Незважаючи на викладені вище переваги (оволодіння правилами організації та проведення спортивних походів; методикою розроблення, проходження маршруту; особливостями тактичних і технічних прийомів подолання різноманітних перешкод; процесом складання й оформлення звітної документації тощо) ця практика має низку суттєвих недоліків і проблем. Так, наприклад, у діючому галузевому стандарті вищої освіти в напрямі підготовки кадрів для туризму не розкрито основні компоненти, вміння та навички, які мають опанувати студенти в польових умовах, так само напрям, тема і зміст практики не відповідають сучасним умовам підготовки фахівців туристичного бізнесу [11].

У Харківському національному університеті імені В.Н. Каразіна з метою якісної підготовки майбутніх туризмознавців розроблена програма навчальної спортивно-туристичної практики (яка наведена нижче в скороченому вигляді) за вимогами Болонського процесу. Вона передбачає бригадний метод роботи і включає, крім безпосередньо спортивно-туристичної частини, ще й краєзнавчу частину, до якої входять екскурсії містом і по області.

Місцем проведення спортивно-туристичної практики має бути середньонаселена пересічена місцевість з лісостеповою рослинністю, багата на природні, біокультурні, культурно-історичні рекреаційні ресурси. Саме на цій місцевості проводяться спочатку екскурсії, а потім і 5-денний пішохідний похід або радіальні пішохідні виходи з туристичної бази. У кінці практики студенти здають звіт, у написанні якого беруть участь усі члени бригади, та фотозвіт (або фотомонтаж). Залік із практики кожен студент здає індивідуально. В останній день практики проводиться польовий туристичний конкурс, у якому беруть участь по одному представнику з кожної бригади.

Практика складається із 3-х етапів-модулів: підготовчого, польового або маршрутного, камерального. Кожен модуль оцінюється окремо, при цьому на 1 модуль припадає 20 % сумарної кількості балів, на 2 – 50 % і на 3 – 30 % від загальної кількості балів.

Практика розпочинається із вступної лекції, під час якої викладач – керівник практики знайомить студентів із про-

грамою, загальними положеннями методики, календарним планом практики, вимогами до звіту, індивідуальної звітності, заліку.

Модуль 1. Підготовчий етап включає ознайомлення з програмою практики, інструктаж із техніки безпеки, ознайомлення з районом подорожі, вибір маршрутів та лінії руху на них, розподіл ділянок радіальних маршрутів між усіма бригадами, розроблення меню подорожі, закупівлю продуктів, вибір і перевірку спорядження, орієнтування на місцевості за картами масштабу 1:10 000, 1:15 000, ознайомлення з туристичним потенціалом Харкова та Харківської області за літературними та картографічними джерелами.

Знання: програми практики, техніки безпеки під час проходження всіх етапів навчальної практики та польового зокрема, правил поведінки в природі, стратегії, тактики проходження маршруту, методики вибору лінії руху на маршруті, правил розроблення меню, комплексу необхідного спорядження для здійснення некатегорійної туристичної подорожі з пішохідного виду туризму, методики орієнтування за великомасштабними картами та планами, туристичного потенціалу Харкова та Харківської області.

Уміння: використовувати набуті знання, дотримуватися правил поведінки в природі та техніки безпеки, вибирати район подорожі та туристичний маршрут із використанням літературних (наукові, науково-популярні, популярні видання, путівники, довідники, енциклопедії, краєзнавчі матеріали, звіти з проведених спортивно-туристичних подорожей) і картографічних (загальногеографічні, топографічні та туристичні плани, карти, атласи) джерел, розробляти меню для конкретного радіального виходу з дотриманням усіх вимог раціонального та калорійного харчування, обирати тактично правильну лінію руху на місцевості при орієнтуванні, орієнтуватися за великомасштабними спортивними картами, підбирати та перевіряти туристичне спорядження.

Модуль 2. Польовий етап включає дві частини:

1.1. Краєзнавча частина (Розробка і проведення екскурсій по Харкову. Відвідування рекреаційних об'єктів Харківської області).

1.2. Спортивно-туристична частина (Укладання рюкзаків; Організація біваку. Встановлення наметів. Техніка безпеки в наметах; Збирання дров. Розпалювання вогнища. Приготування їжі на вогнищі; Орієнтування на маршруті за картами масштабу 1:100 000 та 1:200 000. Вибір тактично правильної лінії руху при подоланні природних перешкод. Проходження радіальних маршрутів (при цьому в якості керівників групи виступають самі студенти, а керівник практики може тільки радити та контролювати дії майбутніх туризмознавців); Перша медична допомога при різноманітних пораненнях, причини виникнення, ознаки, допомога; Лікарські рослини району подорожі. Гербарій; Спортивні вузли. Страховка та самострахоування).

Знання: методики проведення спортивно-туристичних подорожей: облаштування місця ночівлі, розпалювання вогнища, приготування їжі на вогнищі, техніки безпеки при проведенні походу; правил орієнтування на місцевості, техніки подолання природних перешкод, правил надання долікарняної першої медичної допомоги та використання лікарських засобів, лікарських рослин своєї місцевості та району подорожі.

Уміння: обирати та облаштовувати місце ночівлі, збирання дров та розпалення вогнища, приготування їжі на вогнищі, виконувати правила пересування на маршруті, орієнтуватися на місцевості з картою і компасом, без карти і компаса, з картою та без компаса; технічно правильно долати природні перешкоди: спуски, підйоми, схили, річки, болота, завали; надавати першу медичну допомогу при застудних, шлунково-кишкових, серцево-судинних захворюваннях, отруєнні, опіках, обмороженнях, укусах комах і змій, кровотечах, забиттях і розтягненнях суглобів і правильно використовувати медичні препарати похідної аптечки, використовувати лікарські рослини при необхідності в польових умовах, збирати гербарій.

Модуль 3. Заключний етап включає

3.1. Підготовку та оформлення звіту з навчальної спортивно-туристичної практики. Структура звіту: загальна характеристика району проведення практики (загальногеографічна характеристика району, природні особливості району подорожі, місцевий транспорт тощо), загальна характеристика екскурсійних маршрутів практики (нитка і опис маршруту), загальна характеристика радіальних маршрутів практики (довідкові відомості про подорож, вид туризму і ступінь складності, час проведення і строки подорожі, нитка маршруту і його протяжність, спосіб пересування, склад групи, туристський досвід керівників і учасників), Технічний опис подорожі (у хронологічному порядку: опис маршруту, опис групи під час походу і заходи безпеки, які здійснювала група на маршруті), Таблиця денних переходів (у формі таблиці: дні подорожі, дата, ділянка шляху (від... до), протяжність, км, чистий ходовий час, спосіб пересування, характер шляху, фактичне і рекомендоване місце ночівлі, метеорологічні умови, примітка), Список особистого і групового спорядження, продуктів харчування, список використаної літератури і карт, Висновки і рекомендації по маршруту, його варіанти, Опис суспільно-корисної і дослідницької роботи групи на маршруті). До звіту додається оглядова карта походу з нанесеним на неї радіальними маршрутами, напрямками руху, із зазначенням основних перешкод і орієнтирів.

3.2. Оформлення додаткових матеріалів: фотомонтажів (туристичні ресурси міста за певною тематикою, району проведення практики або радіального маршруту; технічна підготовка), щоденників навчальної практики.

3.3. Проведення польового туристичного конкурсу.

Знання: правил оформлення звітів, графічних матеріалів, методики організації та проведення подорожей.

Уміння: лаконічно і повно викладати інформацію про порядок проведення туристичних походів; оформляти звітні матеріали.

Під час маршрутів студенти одержують індивідуальні завдання за окремими складниками польової практики. Крім того, кожен студент на практиці веде індивідуальний щоденник, у якому він записує всі види робіт, екскурсії, зустрічі тощо. Виконані завдання та їхня оцінка заносяться до окремої відомості і враховуються при визначенні загальної оцінки диференційованого заліку.

Під час практики звертається постійна увага студентів на оволодіння ними необхідними практичними навичками орієнтуватися на місцевості, обрання лінії руху та способів подолання природних перешкод, керівництва групою на маршруті, організації бівачних робіт тощо. Керівник щоденно перевіряє індивідуальні щоденники та робить необхідні зауваження. Він також контролює написання звіту, дає необхідні поради. Забороняється самовільний вихід, одиночні маршрути, виходи на маршрут без необхідного спорядження.

Висновок. Організація туристичної краєзнавчої діяльності майбутніх географів є цілісною, інтегративною, мобільною, складною системою, що відповідає сучасним освітнім і суспільним вимогам, запитам ринку праці, індивідуальним освітнім потребам студентів, дієвість якої забезпечено методологічною основою: на філософському рівні – принципи філософії щодо розвитку особистості, усвідомлення цінності досягнення професійних результатів; на загальнонауковому – концептуальні основи підготовки майбутніх географів до організації туристичної краєзнавчої діяльності в умовах інформаційного і глобалізаційного світу.

Проектування і створення інформаційно-картографічного туристсько-краєзнавчого довідника адміністративного району має важливе значення для розвитку регіональної туристсько-краєзнавчої діяльності, тому є перспективною справою, в результаті якої реалізуються комунікативна (передавання інформації), оперативна (інформаційна підтримка розвитку туристсько-краєзнавчої роботи та вирішення практичних завдань), пізнавальна (отримання нових знань про територію), конструктивна (відображення різноманітних напрямів туристсько-краєзнавчої діяльності) функції. Забезпечення потенційних туристів, краєзнавців, організаторів туризму та краєзнавства продукцією такого спрямування є важливим елементом розвитку туристсько-краєзнавчої діяльності та туристичного картографування в регіоні, а також, певним чином, і пропагандою і популяризацією різних видів туризму рідного краю.

Туристсько-краєзнавчий довідник Балаклійського району Харківської області в 2012 р. був переданий для використання Балаклійському краєзнавчому музею і представлений на III Харківській туристичній бієнале.

За результатами теоретичних і практичних досліджень розроблено основні положення програми регіонального

картографування природної та історико-культурної спадщини, основні положення апробовано на прикладі Харківської області.

Проблеми наукового супроводу збереження та використання спадщини тісно пов'язані з картографуванням, є передумовою і стимулом його розвитку. Картографічне відображення об'єктів природної та історико-культурної спадщини сприяє інформуванню про унікальність середовища, в якому існує людське суспільство й об'єкти, які необхідно зберігати; дає змогу залишити майбутньому поколінню інформацію про те, які об'єкти існували на Землі, яке місце вони займали в людському суспільстві, і наскільки раціонально воно використовувало ресурси; сприяє пропаганді охорони спадщини. Серед основних напрямів тематичного картографування спадщини необхідно більшу увагу приділяти регіональному аспекту і створенню комплексних атласів на зразок Атласу природної та історико-культурної спадщини Харківської області.

Список використаних джерел

1. Журавель О. С. Серія комплексних туристсько-краєзнавчих карт адміністративних районів. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*: зб. наук. пр. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. Вип. 11. С. 66–72.
2. Куліш С. М., Прасул Ю. І. Системний підхід до забезпечення якості вищої освіти в аспекті підготовки майбутніх географів. *Методика навчання природничих дисциплін у середній та вищій школі*: матеріали Міжнарод. наук.-практ. конф. / за ред. М. В. Гриньової. Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2020. С. 66–68.
3. Нгуен Ле Тхиєм. Разработка содержания, методики и технологии создания карт и ГИС историко-культурного и природного наследия Вьетнама: автореф. дис. ... канд. техн. наук: 25.00.33. Москва, 2006. 24 с.
4. Остроух В. І. Створення картографічного посібника з краєзнавства на рівні адміністративного району. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*: зб. наук. пр. Київ: Ін-т передових технологій, 2009. Вип. 10. С. 152–156.
5. Поливач К. А. Картографування історико-культурної спадщини в Україні. *Український географічний журнал*. 2005. № 3. С. 60–66.
6. Пономаренко О. В. Краєзнавчо-туристичний довідник Балаклійського району Харківської області. *Географічні дослідження: історія, сьогодення, перспективи*: матеріали щорічної Міжнарод. наук. конф. студентів та аспірантів, присвяченої пам'яті професора Г. П. Дубинського, (5–6 квітня 2012 р.). Харків: ХНУ, 2012. С. 289–291.
7. Прасул Ю. І. Інформаційне забезпечення розвитку регіонального туризму. *Туризм в системі пріоритетів регіонального розвитку*: монографія / за ред. проф. В. В. Александрова. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2010. С. 75–87.
8. Прасул Ю. І. Інформаційно-картографічне забезпечення сільського туризму. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*: зб. наук. пр. Київ: Ін-т передових технологій, 2008. Вип. 8. С. 244–248.
9. Прасул Ю. І. Наукові основи системного картографування регіонів України для потреб туризму (на прикладі Харківської області): автореф. дис. ... канд. геогр. наук: 11.00.12 / Ін-т географії НАНУ. Київ, 2004. 20 с.
10. Прасул Ю. І., Свір Н. В., Загоруйко А. С. Туристичні потоки: підходи до змісту і обсягу поняття. *ADVANCES OF SCIENCE (Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv)*. 2018. С. 1164–1175.
11. Прасул Ю. І. Спортивно-туристична практика як складова навчального процесу. *Проблемні та перспективні аспекти туристичного бізнесу*: тези доповідей Міжнарод. наук.-практ. конф. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2008. С. 63–68.
12. Прасул Ю. І., Юрченко Я. М., Стукалова Г. Ю. Місце щоденної рекреації у загальній класифікації туристсько-рекреаційної діяльності. *Priority directions of science development: the 3rd International scientific and practical conference, (December 28-29, 2019) / SPC «Sci-conf.com.ua»*. Lviv, 2019. С. 355–360.
13. Шпурік Е. В. Геоинформационное обеспечение сохранения природного и историко-культурного наследия регионов. *География: проблемы науки и образования. LXIII Герценовские чтения*: материалы ежегодной Междунар. науч.-практ. конф., (22-24 апреля 2010 г., Санкт-Петербург). Санкт-Петербург: Полиграф-Ресурс, 2010. С. 683–686.
14. Klymenko V., Prasul Y., Ivanenko L., Moiseenko R. Практичні роботи як складова курсу географії (на прикладі 11-го класу – рівень стандарту). *Проблемні та перспективні аспекти туристичного бізнесу*: тези доповідей Міжнарод. наук.-практ. конф. Харків: ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2020. № 31. С. 34–42.

References

1. Zhuravel, O. S. (2010). Seriya kompleksnykh turystsko-kraieznavchykh kart administratyvnykh raioniv [A series of complex tourist and local lore maps of administrative districts]. In *Problemy bezpererвної heohrafichnoi osvity i kartohrafi [Problems of continuing geographical education and cartography]*: zb. nauk. prats (Is. 11, pp. 66-72). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
2. Kulish, S. M., & Prasil, Yu. I. (2020). Systemnyi pidkhd do zabezpechennia yakosti vyshchoi osvity v aspekti pidhotovky maibutnikh heohrafov [A systematic approach to ensuring the quality of higher education in terms of training future geographers]. In M. V. Hrynova (Ed.), *Metodyka navchannia pryrodnychkh dystsyplyn u serednii ta vyshchii shkoli [Methods of teaching natural sciences in secondary and higher school]: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (pp. 66-68). Poltava: PNPV imeni V. H. Korolenka [in Ukrainian].
3. Nguen, Le Tkhiem. (2006). *Razrabotka soderzhaniia, metodiki i tekhnologii sozdaniia kart i GIS istoriko-kulturnogo i prirodnogo nasledia Vnema [Development of the content, methodology and technology for creating maps and GIS of the historical, cultural and natural heritage of Vietnam]*. (Extended abstract of PhD diss.). Moskva [in Russian].
4. Ostroukh, V. I. (2009). Stvorennia kartohrafichnoho posibnyka z kraieznavstva na rivni administratyvnoho raionu [Creation of a cartographic manual on local lore at the level of the administrative district]. In *Problemy bezpererвної heohrafichnoi osvity i kartohrafi [Problems of continuing geographical education and cartography]*: zb. nauk. prats (Is. 10, pp. 152-156). Kyiv: In-t peredovykh tekhnolohii [in Ukrainian].
5. Polyvach, K. A. (2005). Kartohrafuvannia istoriko-kulturnoi spadshchyny v Ukraini [Mapping of historical and cultural heritage in Ukraine]. *Ukrainskyi heohrafichnyi zhurnal [Ukrainian Geographical Journal]*, 3, 60-66 [in Ukrainian].
6. Ponomarenko, O. V. (2012). Kraieznavcho-turystychnyi dovidnyk Balakliisoho raionu Kharkivskoi oblasti [Local lore and tourist guide of Balakliia district of Kharkiv region]. In *Heohrafichni doslidzhennia: istoriia, sohodennia, perspektivy [Geographical research: history, present, prospects]: materialy shchorichnoi Mizhnar. nauk. konf. studentiv ta aspirantiv* (pp. 289-291). Kharkiv: KhNU [in Ukrainian].
7. Prasil, Yu. I. (2010). Informatsiine zabezpechennia rozvytku rehionalnoho turizmu [Information support for the development of regional tourism]. In V. V. Aleksandrov (Ed.), *Turyzm v systemi priorytetiv rehionalnoho rozvytku [Tourism in the system of regional development priorities]: monohrafiia* (pp. 75-87). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
8. Prasil, Yu. I. (2008). Informatsiino-kartohrafichne zabezpechennia silskoho turizmu [Information and cartographic support of rural tourism]. In *Problemy bezpererвної heohrafichnoi osvity i kartohrafi [Problems of continuing geographical education and cartography]*: zb. nauk. prats (Is. 8, pp. 244-248). Kyiv: In-t peredovykh tekhnolohii [in Ukrainian].
9. Prasil, Yu. I. (2004). *Naukovi osnovy systemnoho kartohrafuvannia rehioniv Ukrainy dlia potreby turizmu (na prykladi Kharkivskoi oblasti) [Scientific bases of systematic mapping of regions of Ukraine for the needs of tourism (on the example of Kharkiv region)]*. (Extended abstract of PhD diss.). Kyiv [in Ukrainian].
10. Prasil, Yu. I., Svir, N. V., & Zahoruiko, A. S. (2018). Turystychni potoky: pidkhydy do zmistu i obsiahu poniattia [Tourist flows: approaches to the content and scope of the concept]. *ADVANCES OF SCIENCE* (pp. 1164-1175) (Czech Republic, Karlovy Vary – Ukraine, Kyiv). [in Ukrainian].
11. Prasil, Yu. I. (2008). Sportyvno-turystychna praktyka yak skladova navchalnoho protsesu [Sports and tourism practice as a component of the educational process]. In *Problemi ta perspektivni aspekty turystychnoho biznesu [Problematic and perspective aspects of tourism business]: tezy dopovidei Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (pp. 63-68). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].
12. Prasil, Yu. I., Yurchenko, Ya. M., & Stukalova, H. Yu. (2019). Mistse shchodennoi rekreatsii u zahalnyi klasyfikatsii turystsko-rekreatsiinoi diialnosti [The place of daily recreation in the general classification of tourist and recreational activities]. *Priority directions of science development: the 3rd International scientific and practical conference*, (pp. 355-360). Lviv [in Ukrainian].
13. Shpurik, E. V. (2010). Geoinformatcionnoe obespechenie sokhraneniia prirodnogo i istoriko-kulturnogo nasledia regionov [Geoinformation support for the preservation of the natural, historical and cultural heritage of the regions]. In *Geografiia: problemy nauki i obrazovaniia. LXIII Gertsenovskie chteniia [Geography: problems of science and education. LXIII Herzen's Readings]: materialy ehzhodnoi Mezhdunar. nauch.-prakt. konf.*, (pp. 683-686). Sankt-Peterburg: Poligraf-Resurs [in Russian].
14. Klymenko, V., Prasil, Y., Ivanenko, L., Moiseenko, R. (2020). Praktychni roboty yak skladova kursu heohrafi (na prykladi 11-ho klasu – riven standartu) [Practical works as a component of the course of geography (on the example of the 11th grade - the level of the standard)]. In *Problemi ta perspektivni aspekty turystychnoho biznesu [Problematic and perspective aspects of tourism business]: tezy dopovidei Mizhnar. nauk.-prakt. konf.* (No 31, pp. 34-42). Kharkiv: KhNU imeni V. N. Karazina [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції авторського оригіналу: 22.05.2021